

ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА ДІТЕЙ ЯК ПРЕДМЕТ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК [316.62:316.613.434]-053.2

Ю. С. Андрєєв

ТЕОРЕТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ПРОЯВУ ТА ПОПЕРЕДЖЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ СЕРЕД ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ

Проблема агресії та агресивної поведінки серед дітей та підлітків не нова для соціально-педагогічної науки. Класичні та сучасні уявлення про природу і механізми агресії представлені в роботах З. Фрейда, К. Лоренца, Л. Берковица, А. Басса, С. Розенцвейга, А. Бандури, А. Петровського, Я. Коломинського, Л. Семенюк, Ф. Василюка, Ю. Егошкіна та ін. Індивідуальні та типологічні особливості агресії освітлені такими вченими, як Р. Берон, Д. Річардсон, П. Ковальов, Т. Курбатова, О. Михайлова, А. Реан, Т. Румянцева, С. Фешбек та ін. [1]. У психологічних дослідженнях агресії традиційно піднімалися питання її походження, з'ясовувалися причини та специфіка її прояву в різних віках, залежність агресивної поведінки від особистісних рис і ситуативних чинників. Існують дані про те, що саме в критичні періоди життя (а підлітковий вік таким періодом і є) прояв агресивності досягає свого апогею. Усе це знаходить відображення як у поведінці індивіда, так і в його внутрішній організації.

Агресія – це будь-яка форма поведінки, націленого на образу чи заподіяння шкоди іншій живій істоті, яка не бажає подібного звернення.

Агресія (від латинського *agressio* – напад) розглядається вченими як мотивоване деструктивне поведіння (індивідуальне або колективне); дія, що суперечить нормам і правилам співіснування людей у суспільстві, наносить шкоду об'єктам нападу (живим і неживим), приносить фізичний збиток або знищення іншої людини або групи людей, викликає у них психологічний дискомфорт (негативні переживання, стан напруженості, страх, пригніченість та ін.) [7].

Метою даної статті став теоретичний аналіз прояву агресії та агресивної поведінки серед підлітків та шляхів їх попередження.

Актуальними в наші дні залишаються пошуки причин і найбільш ефективних засобів контролю агресивної поведінки. Велике значення також мають питання, пов'язані з аналізом природи тих чинників, які сприяють агресії. При цьому можна виділити два основних напрямки пошуків:

- *зовнішні чинники*, що сприяють проявам агресії;

- *внутрішні чинники*, що сприяють агресії;

Прихильники першого підходу прагнуть розкрити природу дії зовнішніх чинників, що роблять істотний вплив на прояви агресивності дітей і підлітків. Мова в даному випадку йде про негативні фактори навколишнього середовища людини, таких як вплив шуму, забруднення води, повітря, температурних коливань, великого скупчення людей, посягань на особистий простір тощо. Певне місце в дослідженнях цього напрямку знаходять також питання про з'ясування ролі алкоголю і наркотиків.

У дослідженнях вчених певне місце посідає вивчення специфіки впливу на агресію навколишнього середовища людини. У роботах Р. Барона, Д. Зільмана, Дж. Карлсмита, Ч. Мюллера та інших проводиться ідея про те, що агресія ніколи не виникає у вакуумі і що її існування багато в чому обумовлено деякими аспектами навколишнього природного середовища, які провокують її виникнення та впливають на форму і напрямок її проявів.

Серед таких стресорів вони виділяють фізичні, до яких відносять шум, спеку, забруднення повітря тощо, та міжособистісні, що включають в себе територіальне втручання, порушення персонального простору, високу щільність проживання людей [2].

Однак лабораторні експерименти, а також численні соціальні спостереження показують, що ці стресори не завжди роблять ті ж ефекти. У результаті вчені приходять до наступних висновків: стресори середовища не збільшують прямо і однозначно ступінь агресивності; вони можуть впливати на неї лише в тому випадку, коли:

а) збуджений таким чином індивід нібито заздалегідь був схильний до нападу;

б) порушується здатність особистості до адекватної переробки отримуваної нею інформації;

в) переривається здійснювана в даний момент поведінка.

Фізичні стресори збільшують ступінь ворожості лише до певної межі, після якої різко падає в міру того, як заміщають її інструментальні акти усувають негативні наслідки дій стресора.

Ще менш вивченим є питання про вплив на агресію міжособистісних стресорів, до яких відносять територіальне втручання, порушення персонального простору і високу щільність населення.

У своєму прагненні пов'язати ряд зовнішніх факторів з проявами агресивності дослідники звертаються до вивчення наслідків вживання алкоголю та наркотиків.

Згідно з підсумками численних експериментів сучасні дослідники відводять велику роль у виникненні агресивної поведінки різного роду сигналам середовища, з якими так чи інакше змушені взаємодіяти суб'єкти. Безпосереднє соціальне оточення, у якому вони знаходяться, багато в чому набуває роль і значення опосередкованого чинника, який, взаємодіючи з індивідами, спонукає їх (або стримує) до агресивних дій.

У рамках другого напрямку, що вивчає вплив внутрішніх факторів на прояв агресивності, такі вчені, як П. Белл, Е. Доннерштейн, Е. О'Ніл, Р. Роджерс та інші, приділяють велику увагу національній приналежності індивіда [3].

Різде загострення расових конфліктів спонукало багатьох європейських вчених до активного вивчення впливу расових ознак на прояв агресивності. Західні дослідники зосереджують свою увагу на з'ясуванні витоків різного роду етнічних упереджень та їх вплив на агресію.

Спираючись в цілому на основні принципи соціології, Е. Доннерштейн, С. Прентіс-Дунн, Л. Уїлсон та інші вчені вважають, що ворожі акти можуть бути нейтралізовані або очікуванням громадського осуду, або побоюванням розплати. Усе, що зменшує цей ризик, розгальмовує агресію. Однією з таких умов Е. Доннерштейн вважає, зокрема, анонімність у відносинах з передбачуваною жертвою.

Серед внутрішніх чинників, що впливають на ступінь агресивності та особливості її прояву, учені виділяють генетичну обумовленість індивіда. Як відзначають М. Алфімова та В. Трубников, близнюкові та сімейні дослідження дозволяють зробити висновок, що індивідуальні відмінності агресивності в істотному ступені (майже на 50 %) обумовлені генетичними чинниками. Частина генів, що впливають на відмінності в даній психологічній характеристиці, є загальною для різних типів агресивної поведінки та деяких рис темпераменту (емоційності та імпульсивності) [4].

М. Мід, вивчаючи примітивні співтовариства, зробила висновок, що в тих співтовариствах, де дитина отримує суворе виховання, часті покарання, ворожість дітей у ставленні один до одного, що не викликає у дорослих осуду, формуються такі якості, як тривожність, підозрілість, сильна агресивність, егоїзм і жорстокість.

Провівши ґрунтовне обстеження, Ерон виявив риси жорстоких і озлоблених дітей. Було відзначено, що такі діти, як правило, мають у свою чергу схильність до агресивності у ставленні й до своїх дітей.

А. Бодалев вважає, що оцінка дитиною іншої людини та її дій є простим повторенням оцінки авторитетних для дитини дорослих. Звідси батьки є еталоном, за яким діти зв'язують і будують свою поведінку.

Спираючись на результати досліджень, можна зробити висновок, що на розвиток агресії впливають два основні чинники:

- зразок відносин і поведінки батьків;
- характер підкріплення агресивної поведінки з боку оточуючих.

У дослідженнях І. Фурманова було встановлено зв'язок між батьківським покаранням і агресією у дітей. Батьки часто по-різному реагують на агресивну поведінку дітей в залежності від того, спрямоване воно на них або на однолітків.

Берон, Д. Річардсон говорять про залежності між практикою сімейного виховання і агресивною поведінкою у дітей, яка виражається в

характері і строгості покарань, а також у контролі поведінки дітей. У цілому виявлено, що жорстокі покарання пов'язані з відносно високим рівнем агресивності у дітей, а недостатній контроль і нагляд за дітьми корелює з високим рівнем асоціальності, часто супроводжується агресивною поведінкою.

Р. Сірс, О. Маккобі, К. Левін виявили два головні чинники, що визначають можливий розвиток агресивності в поведінці дитини:

- поблажливість, тобто ступінь готовності батьків прощати вчинки, розуміти і приймати дитину;
- суворість покарання батьками.

Багатьма дослідниками було виявлено, що головне джерело агресії в дітях – сім'я. При цьому вирішальним є не її склад (повна, неповна, розпалася), а етична атмосфера, взаємостосунки, які складаються між дорослими членами сім'ї, між дорослими і дітьми. Встановлено, що рівень фізичної форми агресивної поведінки найбільш виражений у дітей з робочого середовища. Разом з тим у підлітків цієї групи відзначається мінімальний рівень негативізму. Вербальні форми агресивної поведінки типові для більшості підлітків з сім'ї службовців середньої ланки. У той же час ці підлітки відрізняються порівняно невисоким рівнем фізичної форми агресивної поведінки. За рівнем непрямой агресії на першому місці підлітки з сімей підсобних працівників і сімей керівних службовців. Підвищеним негативізмом відрізняються підлітки з середовища керівних працівників і сімей інтелігенції (лікарі, учителі, інженери) [5]. Найменше виражено агресивну поведінку у підлітків з середовища торгових працівників. Мабуть в цьому випадку позначається не тільки матеріальний добробут, але й вироблене в цьому середовищі прагнення уникати конфліктів, згладжувати виникаючі суперечності, не загострювати ситуацію.

А. Личко виділяє 4 неблагополучні ситуації в родині:

- гіперопіка різних ступенів: від бажання бути співучасником всіх проявів внутрішнього життя дітей (його думок, почуттів, поведінки) до сімейного тирану;
- гіпоопіка, нерідко перехідна в бездоглядність;
- ситуація, що створює „кумира” сім'ї – постійна увага до будь-якої спонуки дитини і непомірна похвала за вельми скромні успіхи;
- ситуація, що створює „попелюшок” в сім'ї – з'явилося багато сімей, де батьки приділяють багато уваги собі і мало дітям.

Р. Берон, Д. Річардсон відзначають, що агресивні діти, як правило, виростають у сім'ях, де дистанція між дітьми і батьками величезна, де мало цікавляться розвитком дітей, де не вистачає тепла і ласки, ставлення до проявів дитячої агресії байдуже або поблажливе, у якості дисциплінарних впливів замість турботи і терплячого пояснення воліють силові методи, особливо фізичні покарання [6].

Саме в лоні сім'ї дитина проходить первинну соціалізацію. На прикладі взаємин між членами сім'ї вона вчиться взаємодіяти з іншими людьми, навчається поведінці й формам відносин, які зберігаються в неї в підлітковому періоді та в зрілі роки. Реакції батьків на неправильну поведінку дитини, характер відносин між батьками і дітьми, рівень сімейної гармонії або дисгармонії, характер відносин з рідними братами або сестрами – ось чинники, які можуть зумовлювати агресивну поведінку дитини в сім'ї та за її межами, а також впливати на її відносини з оточуючими в зрілі роки.

Багато психологів справедливо відзначають, що про агресивність не можна судити лише за зовнішніми проявами, необхідно знати її мотиви і супутні їй переживання.

Найбільший внесок в агресивну поведінку вносять запальність, образливість, підозрливість, нетерпимість до заперечень, непоступливість, які створюють схильність суб'єкта до виникнення стану конфлікту або фрустрації, що грають роль зовнішнього стимулу.

Крім того, на виникнення агресивної поведінки, як показав А. Реан, впливає і така особливість особистості (характеру), як „демонстративність”. Демонстративна особистість постійно прагне справити враження на інших, привернути до себе увагу. Це реалізується в марнославній поведінці, часто нарочито демонстративному.

Велика кількість отриманих в результаті досліджень даних підтверджують припущення, що спостереження за моделями агресивної поведінки – діями осіб, чия поведінка можна кваліфікувати як агресивна – може іноді викликати подібні дії і з боку спостерігачів. Такий ефект спостерігається й у дорослих. Одне із загальноприйнятих пояснень описаного ефекту полягає в тому, що моделі агресивної поведінки впливають на процеси стримування і гальмування у спостерігачів. Передбачається, що спостереження за моделями агресивної поведінки „руйнує бар'єри”, які утримували раніше спостерігача від вчинення актів відкритої агресії, що, відповідно, підвищує ймовірність прояви подібної поведінки. Якщо „бар'єри”, які утримують від прояву агресії, можна зруйнувати шляхом демонстрації моделей надзвичайно агресивної поведінки, то природно, що їх можливо „спорудити” за допомогою спостереження за моделями неагресивного поведінки – діями індивідів, що залишаються стриманими і спокійними перед обличчям навіть самої сильної провокації. Наприклад, багато ситуації, у яких відчувається напруга або міститься загроза, можна розрядити, якщо залучені в них особи демонструють стриману поведінку, закликають не йти на крайні заходи або роблять і те й інше разом.

Крім того, демонстрація моделі спокійного, неагресивної поведінки (особливо після провокації) може сприяти спаду емоційного збудження у спостерігачів. Зниження рівня збудження може, у свою чергу, придушити зовнішню агресію.

На перший погляд, агресія містить в собі потужний емоційний заряд. Однак, зовсім не обов'язково, що причиною агресії будуть гнів або схожі з ним емоції. Навпаки, агресія часто є результатом холодного беземоційного розрахунку, і тоді її краще всього називати цілеспрямованою або ж інструментальною, але ніяк не емоційною. Такі спостереження наводять на думку, що агресія часто задіює важливі когнітивні процеси або їх компоненти, такі як пам'ять, мислення, установки і атрибуції тощо. Можливо, втручання, розроблене з урахуванням подібних факторів, може бути ефективним засобом, що знижує ймовірність виникнення відкритої агресії та інтенсивність її проявів. Більшість праць, які присвячені вивченню даного питання, концентрували свою увагу на трьох когнітивних чинниках, що стримують агресію: на атрибуції; інформації, що має відношення до пом'якшувальних обставин; ролі виправдань або пояснення причин[3].

Наша реакція на провокації інших залежить в значній мірі від наших атрибуцій з приводу намірів, які переходять за поведінкою інших. Висновок, який ми можемо використовувати для вирішення питання про превентивні заходи та управління агресією, досить простий: провокаційні дії, в основі яких лежить недоброзичливість – свідоме прагнення провокатора заподіяти шкоду реципієнту, – зустрічаються набагато частіше провокаційних дій, учинених без видимої причини. Крім того, агресію можна зменшити, якщо відомо, якою мірою провокаційні дії з боку інших приписуються зловмисності.

Здатність переробити складну інформацію про інших, про їх наміри і причини дій, що знаходяться в сильному збудженні, сходять нанівець: у результаті може спостерігатися імпульсивний випад проти інших у відповідь на реальну або уявну провокацію. Існуючі дані свідчать про те, що втручання когнітивних процесів при одержанні індивідами інформації про пом'якшувальні обставини, може бути ефективним засобом запобігання відповідної агресії, але тільки для осіб з низьким рівнем збудження. Високий же рівень збудження, схоже, стає на заваді для ефективної переробки інформації про пом'якшувальні обставини, фактично зводячи нанівець користь від неї.

Інформація, яку індивіди надають, пояснюючи причини свого зухвалої поведінки, може зіграти важливу роль при виборі реакції на їх дії. Якщо за провокаціями слідує переконливі і щирі вибачення і пояснення причин, відповідна агресія реципієнтів може в значній мірі зменшитися.

У підлітковому віці одним з видів поведінки, що відхиляється, є агресивна поведінка, нерідко приймає ворожу форму (бійки, образи). Для деяких підлітків участь в бійках, ствердження себе за допомогою кулаків є сталою лінією поведінки. Ситуація посилюється нестабільністю суспільства, міжособистісними і міжгруповими конфліктами. Знижується вік прояву агресивних дій. Усе частіше зустрічаються випадки агресивної поведінки у дівчаток.

Проведене вивчення підлітків-правопорушників (об'єктом якого були психічно і фізично здорові діти) показало, що ядром конфліктної ситуації, що призвела до моральної деформації особистості, є недоліки сімейного виховання, а жорстокість, агресивність, замкнутість, підвищена тривожність – у процесі стихійно-групового спілкування можуть приймати стійкий характер.

Неодмінною умовою агресивної поведінки є надлишок вільного часу, відсутність позитивно формуючих особистіть захоплень. У багатьох підлітків причиною агресивної поведінки є неповна сім'я з порушеними функціональними зв'язками. З іншого боку, гіперопіка, як і бездоглядність, нерідко сприяє таку поведінку. Реакції, викликані надмірним контролем і нудними повчаннями, знаходять своє вираження у вигляді відходів з дому і бродяжництва, агресивності [7].

Виховно-профілактична діяльність не може обмежуватися лише заходами індивідуального впливу і корекції, застосовуваними безпосередньо до неповнолітнього.

Соціального оздоровлення і соціально-педагогічної корекції вимагає несприятливе середовище, яке викликає соціальну дезадаптацію повнолітнього. Профілактика і попередження девіантної поведінки неповнолітніх стає не тільки соціально значимим, але і психологічно необхідним. Проблема підвищення ефективності ранньої профілактики повинна вирішуватися в наступних основних напрямках:

- виявлення несприятливих чинників і десоціалізуючих впливів з боку найближчого оточення, які зумовлюють відхилення в розвитку особи неповнолітніх і своєчасна нейтралізація цих несприятливих дезадаптують впливів;

- сучасна діагностика асоціальних відхилень в поведінці неповнолітніх і здійснення диференційованого підходу у виборі виховно-профілактичних засобів психолого-педагогічної корекції поведінки, що відхиляється.

Таким чином, до основних передумов агресивної поведінки дітей і підлітків, виявлених нами під час аналізу теоретичних досліджень, можна віднести:

- Вплив на агресію навколишнього середовища людини;
- Алкоголь і наркотики;
- Етнічні і расові передумови;
- Соціальні передумови;
- Анонімність у відносинах з передбачуваною жертвою;
- Генетична обумовленість індивіда;
- Недоліки сімейного виховання;
- Бажання повернути до себе увагу.

Звідси виникає необхідність у проведенні системного аналізу індивідуальних особистісних, соціально-психологічних і психолого-педагогічних чинників, що обумовлюють соціальні відхилення в

поведінці неповнолітніх, з урахуванням яких повинна будуватися і здійснюватися виховно-профілактична робота з попередження цих відхилень. Раннє виявлення поведінкових проблем у підлітків, системний аналіз характеру їх виникнення і адекватна виховно-корекційна робота дають шанс запобігти агресивності підлітків. Невчасне виявлення початкових ознак поведінки, що відхиляється, і проблем у вихованні, що перешкоджають розвитку дитини, приводить до швидкого переходу відхилень у хронічні порушення поведінки [7].

Список використаної літератури

1. Агресивна поведінка дітей і підлітків [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://top-top.ucoz.ua/forum/17-21-1> **2. Алфимова М. В.** Психогенетика агрессивности / А. В. Алфимова, В. И. Трубников // Вопросы психологии. – 2000. – № 6. – С. 112 – 121. **3. Бандура А.** Подростковая агрессия / А. Бандура, Р. Уолтерс. – М. : Апрель Пресс; ЭКСМО-Пресс, 2000. – 357 с. **4. Вивчення** агресивності молодших школярів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bestreferat.ru/referat-147566.html> **5. Горьковая И. А.** Медико-психологическое исследование формирования характера делинквентных подростков : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.04 / Ирина Алексеевна Горьковая. – Спб., 1992. – 172 с. **6. Методичні** розробки по роботі з агресивними дітьми в школі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ou4.ru/articles/aggression> **7. Причини** агресивної поведінки. Методи роботи з агресивними дітьми [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://knowledge.allbest.ru/psychology/>

Андрєєв Ю. С. Теоретичні передумови прояву та попередження агресивної поведінки серед дітей та підлітків

У статті розкрито теоретичні передумови виникнення агресії серед дітей і підлітків, а також дані методи корекції та профілактики агресивної поведінки. Розкрито фактори, що сприяють появу агресії. Описано вплив навколишнього середовища на прояв агресії, які провокують її виникнення та впливають на форму і напрямок її проявів. Описано соціальні та расові ознаки прояву агресивних форм поведінки. Досліджено витоки різного роду етнічних упереджень і їх вплив на агресію. Так само виявлено взаємозв'язок між практикою сімейного виховання і агресивною поведінкою у дітей та підлітків.

Ключові слова: агресія, агресивна поведінка, підліток, попередження.

Андреев Ю. С. Теоретические предпосылки проявления и предупреждение агрессивного поведения среди детей и подростков

В статье раскрыты теоретические предпосылки возникновения агрессии среди детей и подростков, а так же даны методы коррекции и профилактики агрессивного поведения. Раскрыты факторы,

способствующие возникновению агрессии. Описано влияние окружающей среды на проявление агрессии, которые провоцируют ее возникновение и влияют на форму и направление ее проявлений. Описаны социальные и расовые признаки проявления агрессивных форм поведения. Исследованы истоки различного рода этнических предубеждений и их влияние на агрессию. Так же выявлена взаимосвязь между практикой семейного воспитания и агрессивным поведением у детей и подростков.

Ключевые слова: агрессия, агрессивное поведение, подросток, психологическая коррекция.

Andreev Y. S. Theoretical premises signs and prevention of aggressive behavior in children and adolescents

In the article the theoretical predictors of aggression in children and adolescents, as well as are methods of correction and prevention of aggressive behavior. The factors contributing to the emergence of aggression. Describes the impact of the environment on the expression of aggression that provoked its emergence and influence the shape and direction of its manifestations. Describes the social and racial characteristics Aggressive behaviors. Investigated the origins of various ethnic prejudices and their effects on aggression. Just discovered the relationship between the practice of family education and aggressive behavior in children and adolescents.

Key words: aggression, aggressive behavior, adolescent psychological adjustment.

Стаття надійшла до редакції 10.07.2012 р.

Прийнято до друку 31.08.2012 р.

УДК 316.624:178.9-053.2-042.72

Г. Д. Золотова

СУТНІСТЬ І ЗМІСТ ІГРОВОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ ДІТЕЙ

Актуальним питанням соціальної педагогіки є проблема поширення різних видів адиктивної поведінки дітей. „...В настоящее время зависимости составляют группу самых распространенных девиаций” [4, с. 114].

Фахівці соціальної сфери останнім часом усе частіше наголошують на актуальності проблеми ігрової залежності дітей. Хоча даний вид адиктивної поведінки дітей є не таким розповсюдженим, як, наприклад, алкоголізм або наркоманія, темпи зростання кількості ігрових адиктів уражають. Стрімкий розвиток інформаційних технологій за останні